

ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ПОЛІТОЛОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ О. БОЧКОВСЬКОГО

© Турчин Я., 2013

Проаналізовано погляди відомого теоретика української політичної думки міжвоєнного періоду О. Бочковського щодо можливих шляхів реалізації прав національних меншин. Доведено, що поєднавши етнічний і територіальний принципи формування держави, широку реалізацію прав національних меншин О. Бочковський представив як початковий етап національного самовизначення. Виокремлено основні чинники, які визначають статус національної меншини у державі.

Ключові слова: О. Бочковський, захист і реалізація прав національних меншин, чинники визначення статусу національної меншини.

INSTITUTIONAL MECHANISMS OF NATIONAL MINORITIES' RIGHTS PROTECTION IN THE POLITICAL SCIENCE CONCEPT OF O. BOCHKOVSKYY

© Turchyn Y., 2013

The paper analyses the viewpoints of the famous theorist of Ukrainian political thought of the interwar period O. Bochkovskyy on the possible ways of national minorities' rights implementation. It has been proved, that by combining ethnic and territorial principles of state formation O. Bochkovskyy presented wide implementation of national minorities' rights as initial stage of national self-determination. The key factors of determining the national minority's status in the state have been singled out.

Key words: O. Bochkovskyy, protection and realization of national minorities' rights, factors of determining the national minorities' status.

Після завершення Першої світової війни у більшості європейських країн не втратило актуальності питання захисту прав національних меншин, інституційного врегулювання міждержавних і міжетнічних відносин. Альтернативні шляхи його розв'язання запропонували й вітчизняні учені-емігранти, активні діячі та політичні ідеологи національно-визвольних змагань українського народу кінця XIX – початку XX ст., такі як: М. Грушевський, С. Шелухін, С. Дністрянський, О. Ейхельман, А. Яковлів, Р. Лашенко, О. Шульгин та інші. Окреслюючи тогочасні суспільно-політичні тенденції реалізації етнополітики, С. Дністрянський у 1920 р. влучно зазначив: «Не можна сьогодні рішати питання самовизначення народів на почві старої системи національних більшостей і національних меншостей...» [5, с. 309]. Теоретичні напрацювання представників української наукової еміграції насамперед стосувалися механізмів запобігання і вирішення міждержавних конфліктів, реалізації прав національних меншин та їхнього інституційного оформлення. Вітчизняні інтелектуали передусім намагалися донести до світової громадськості усю важливість й невирішеність «українського питання», апелюючи до норм міжнародного правового порядку і принципів національного самовизначення, задекларованих американським президентом В. Вільсоном.

Концептуальні пропозиції щодо вирішення зазначеної проблеми виробив і відомий український політичний діяч, публіцист, соціолог, учень Т. Масарика – Бочковський Ольгерд-Іпполіт (1884–1939 рр.). У період боротьби за українську державність на початку XX ст. він входив до складу української дипломатичної місії у Празі, активно здійснював викладацьку роботу, а в 1933 р. очолив «Голодовий комітет», створений для допомоги голодуючим в Україні. Так, О. Бочковський є знаний як автор відкритого листа французькому прем'єр-міністрові Ерріо про голод на українсь-

ких землях, спровокований радянським режимом. Через ідеологічні причини його науковий доробок в умовах комуністичного правління був недоступний для опрацювання. Лише із проголошенням незалежності Української держави відкрилися нові можливості для вивчення суспільно-політичних ідей О. Бочковського. На початку 1990-х років з'явилися перші наукові публікації, присвячені окремим періодам життя та діяльності вченого. Тут варто відзначити напрацювання К. Щудрі, яка склала першу бібліографію праць О. Бочковського. Життєвий шлях ученого став предметом наукових пошуків й інших вітчизняних дослідників, зокрема, І. Гошуляка, І. Каневської, М. Романюка, М. Савки, Л. Хосяїнової. У колі своїх наукових пошуків тематичний аналіз наукового доробку О. Бочковського провели І. Вдовичин, Г. Дичковська, В. Ігнат'єв, Г. Касьянов, Т. Коломієць, Г. Луцишин, В. Потульницький, О. Стогова та інші. Водночас недостатньо уваги приділено політологічному аналізу поглядів О. Бочковського на вирішення питання захисту національних меншин, що є метою цієї публікації.

Науковий світогляд О. Бочковського формувався під впливом теорії взаємозв'язку національної ідеї та держави Т. Масарика, ідеї Ф. Тонніса про спільку і спільність, а також теорії диференціації народів на історичні й неісторичні, державні й недержавні Гегеля та Енгельса [7, с. 190]. Він є визнаним провідним європейським фахівцем з теорії нації та національних відносин. Адже у контексті досліджуваної тематики О. Бочковський започаткував новий науковий напрям – націологію, до якого зарахував історичну, або генетичну націологію, націоаналітику, націодинаміку, етнополітику, націософію, націотипологію й характерологію. Учений є автором цілої низки ґрунтовних праць: «Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування», «Націологія і націографія», «Боротьба народів за національне визволення» та ін. [6, с. 827–828]. Значну увагу дослідник приділив питанню повоєнного стану системи міждержавних відносин, права недержавних націй на самовизначення, а також захисту прав національних меншин. У своїй національно-державницькій концепції О. Бочковський визначив націю як головного актора сучасної політичної історії, який перемаже державу старого типу так само, як на порозі нової історії молода держава перемогла церковну теократію. Вирішальні чинники національного ренесансу учений вбачав у трьох еволюційних фазах національних рухів: пробудженні, відродженні та самовизначенні [7, с. 195].

Виробивши схематичну залежність між типами національних меншин і відповідно їхнім статусом, О. Бочковський запропонував можливі шляхи врегулювання національного питання. Проаналізувавши світові суспільно-політичні процеси, він виділив три основні типи національних меншин: 1) цілий народ, який перебуває у межах однієї держави (бретонці у Франції, лужицькі серби в Німеччині); 2) поневолений народ, поділений між двома або кількома державами (каталонці, баски); 3) національна меншість є частиною народу, що має власну державу за кордоном (поляки, німці, угорці). На думку дослідника, українці мали б репрезентувати третю групу національних меншин за умови, «коли б Радянська Україна справді була самостійною державою, а не колонією Світового Союзу» [2, с. 57]. На цій підставі, українців він визнав максимально пошматованим у політичному сенсі народом, до складу якого входить велика кількість національних меншин. У найсприятливішому становищі, за О. Бочковським, перебували ті національні меншини, які мали за кордоном свою державність, владні структури якої підтримували діаспору у різних сферах її функціонування. З-поміж ключових факторів, які визначають статус національної меншини в державі перебування, О. Бочковський виділив господарську потужність національної меншини, рівень її суспільно-культурного розвитку, національної свідомості та політичної згуртованості.

У своїй праці «Наука про націю та її життя» О. Бочковський зазначив, що вирішення питання національних меншин в довоєнній Європі перебувало у внутрішньодержавній площині і не входило до сфери компетенції міжнародного права. Натомість, після закінчення Першої світової війни з'явилася реальна можливість здійснювати міжнародний контроль за станом сфери захисту прав національних меншин, який, на думку вченого, супроводжувався й цілою низкою проблем, спровокованих «староевропейською політичною психологією», абсолютистським розумінням сутності державного суверенітету, що не відповідало змісту тогочасних світових тенденцій. Теоретик дійшов висновку, що «...держави не так одразу скапітулює перед цією офензивою народа-кріпака, що вона апелюватиме до своїх старих богів: суверенності та централізму, щоб, по можливості, загаль-

мувати остаточне полагодження цього, для неї дуже прикрого питання» [3, с. 3.]. Це деструктивно впливало на процес націотворення у спосіб, по-перше, гальмування державного розвитку, по-друге, ігнорування та порушення прав національних меншин всупереч міжнародним зобов'язанням, що провокувало напруження у суспільстві.

Проаналізувавши особливості тогочасної системи міжнародних відносин і внутрішньополітичного розвитку держав, О. Бочковський виділив й низку позитивних тенденцій у формуванні повоєнної системи захисту національних меншин. У країнах Європи національні меншини формально перебували під протекторатом ради Союзу Народів, а окремі держави з багатонаціональним населенням (Польща, Туреччина, Болгарія, Румунія, Угорщина, Німеччина) взяли на себе зобов'язання забезпечувати культурно-господарський розвиток національних меншин. Відповідно до міжнародних договорів, національні меншини наділялись правом обвинувачувати державну націю перед Союзом Народів, а також перед міжнародним мировим судом, рішення якого було безапеляційним і вимагало обов'язкового виконання.

До того ж О. Бочковський зазначив, що вжиті заходи були недостатніми для врегулювання питання національних меншин на Європейському континенті. Для виправлення ситуації він запропонував посилити міжнародну систему захисту недержавних народів і національних меншин шляхом посилення її правової бази та виконавчих можливостей. З-поміж основних інструментів досягнення поставлених завдань О. Бочковський виділив модифікацію міжнародного права, переосмислення принципів абсолютної суверенності держави, а відтак утвердження її дійсної відповідальності перед Лігою Націй та іншими державами у разі порушення міжнародних зобов'язань.

Усе ще актуальними є думки вченого про те, що, фактично, неможливо віднайти єдиного уніфікованого способу вирішення питання захисту національних меншин у державі. «Полагодження різних конкретних питань меншостей, – наголошує О. Бочковський, – в окремих державах вимагає степенування, яке бере до уваги різні шаблі національного розвитку кожної з цих меншостей» [2, с. 59]. За тогочасних політичних обставин склалося оманливе, на переконання вченого, враження, що найкраще з поставленим завданням впоралась радянська модель етнополітики. До прикладу, її адміністративна схема виглядала гнучкою, бо пропонувала різні комбінації націодержавних взаємин: від федеративної самостійності, через політичну, а далі територіальну автономію, культурне самоуправління до найнижчих шаблів первісної етногенези. Та реальність довела, що де-факто теоретичні засади радянської етнополітики, які були втілені більшовиками, звели нанівець національну політику й «видали цілковито свої національні меншини на поталу сваволі комуністичній бюрократії та великомосковській політиці» [2, с. 59]. На зовсім протилежних принципах ґрунтувалися політична практика Британської імперії, яка врахувала тогочасні потреби та постійно вдосконалювалася шляхом адаптації до вкрай складних новітніх етнополітичних завдань у розвитку держави. Основою такої етнонаціональної моделі стало розуміння того, що державна могутність не може бути скерована на знищення різносторонніх проявів національного життя. Англійська система була побудована на гаслі «Через сепаратизм до державної добровільної злуки», коли процесу колоніального об'єднання передувало попереднє визнання політичної самостійності національних меншин або доволі широкого їх самоуправління. Дієвість британської моделі етнополітики, переконує вчений, довели ті факти, що в аналогічний спосіб були вирішені ірландське питання, єгипетська та індійська справи.

Доволі оригінальним механізмом розв'язання національного питання О. Бочковський вважав приклад Нової Туреччини, кордони якої після закінчення війни майже цілковито були зведені до своїх етнографічних меж. Проте до складу держави входили потужні національні меншини – греки, болгари, румуни, курди, а турецькі національні меншини аналогічно існували в сусідніх державах. З метою стабілізації міжнаціональних відносин К. Ататюрк запропонував сусіднім державам «обмінятися» національними меншинами. Така непроста для реалізації політична дія навіть привела до низки позитивних наслідків. Однак все ще невирішеним залишилось «курдське питання», яке К. Ататюрк намагався вирішити силовим методом, що, однак, не дало бажаного успіху. До того ж О. Бочковський справедливо застеріг, що аналогічні способи розв'язання національного питання не можна використовувати у європейських країнах через їхню історико-правову специфіку.

Учений неодноразово відзначав взаємозалежність між статусом національних меншостей та форматом їхніх взаємовідносин з державою як основним політичним інститутом. У своїх працях він наголошував, що так званих чистих націй не існує: «Треба буде завжди рахуватися з тим, що ідеально національних держав без національних меншостей не було, немає й не може бути, а тому правне і політичне вирішення проблеми недержавних народів неминуче потрібне та однаково лежить і в інтересі держави, і нації. Передумовою для цього мусить бути взаємне довір'я та лояльність між ними обома. Національна гегемонія держави і сепаратистична іредента меншостей мусить зліквідуватися шляхом доцільного урегулювання державно-національних конфліктів» [3, с. 5]. О. Бочковський категорично не погодився з твердженням, що національні меншини своїм прагненням до самовизначення руйнують держави. Для оптимального вирішення цієї суперечності він окреслив такий вектор взаємодії «національні меншини – держава», за якого держава, що прагне лояльності від національних меншин, повинна насамперед ретельно виконувати свої зобов'язання перед ними [2, с. 55–56]. Як приклад, дослідник навіть спосіб організації європейських національних меншин, які в своїй діяльності відкинули «озброєний ревіонізм» (стремління до змін), рахувалися з наявними державними кордонами, шукали компромісних рішень у вирішенні спірних питань з державою. Одночасно О. Бочковський виокремив і той факт, що більшість тогочасних держав нехтували міжнародними зобов'язаннями перед національними меншинами, які за таких умов виступали джерелом постійного політичного напруження та нестабільності у країні перебування.

О. Бочковський також довів пряму залежність між особливостями правового способу захисту національних меншин у державі і формою політичного режиму, адже саме інститути державної влади визначають і впроваджують певний тип етнополітики. Він відзначив ту особливість, що держави з високим рівнем політичної культури питання національних меншин вирішують ефективніше (наприклад, Фінляндія, Чехословаччина, Естонія, Латвія), аніж неофеодальні диктаторські режими, такі, як: Німеччина, Італія, Угорщина, Югославія та ін. Тому ключовим завданням етнополітики О. Бочковський визначив теоретичне обґрунтування нової політичної системи – націократії, де «чужі меншини були б зведені до найменшої кількості», а всім народам забезпечено здійснення політичної, державної всенаціональної самостійності. Цілком очевидно, що тут науковець намагається поєднати територіальний і етнічний принципи формування держави як політичного інституту. Для реалізації поставленого завдання особливу роль відведено не лише державним кордонам, а, насамперед, політичній психології та національній свідомості, які трактувались як основа нації та держави. Відтак фактичне становище національних меншин у державі, за О. Бочковським, залежало від політичного режиму і лише суб'єктивно – від їхньої господарської сили, суспільного розвитку, культурного рівня, національної свідомості чи політичного об'єднання [7, с. 197].

Учений неодноразово констатує і той факт, що більшість повоєнних європейських держав так і не усвідомили усіх переваг системи захисту національних меншин, побудованої на пріоритетності правових норм. Натомість сповідувався принцип, за якого найкращий засіб збереження державної цілісності як механічної єдності є її організація способом примусового адміністративного централізму. Це передбачало лише один шлях до вирішення національного питання – добровільну або примусову асиміляцію. Та О. Бочковський доводить нераціональність такого підходу до вирішення національного питання, аргументуючи історичними фактами багатьох країн, наприклад, Франції, Німеччини, Угорщини, Росії, Туреччини. Суперечливий шлях післяреволюційної Франції, який тривав понад 150 років, довів, що антинаціональний централізм, навіть з урахуванням культурних та мовних традицій, поступається національному рухові. Псевдodemократична етнічна політика передвоєнних Росії, Угорщини, Туреччини вкотре довела неспроможність цих держав протистояти національним визвольним рухам поневолених народів. Деякі країни, як зазначив О. Бочковський, застосували вкрай brutальні засоби винищення національних меншин. Він наводить факти, які мали місце у тогочасній Італії чи СРСР, де штучний голод 1933 року був використаний як засіб для «втихомирення» українського народу. Автор дійшов висновку, який став пророчим і в майбутньому отримав реальне підтвердження: «Є підстави припускати, що закатовані народи витримають навіть ці варварські замах на своє існування та переживуть сучасні божевільні диктатури» [2, с. 61]. Отже, О. Бочковський заперечив успішність будь-якої форми денационалізації, а примусову асиміляцію він трактував як політичний анархізм, що руйнує підвалини держави та гартує сили «переслідуваного народу».

Принципово іншим підходом до вирішення національного питання учений вважав заснування держави за принципом рівноправного федералізму, як цілковитій протилежності політиці механічної державної єдності, яка ґрунтувалася на примусовому, адміністративному централізмі. Така позиція О. Бочковського була зумовлена наявністю після Першої світової війни різних проектів спілок поодиноких держав – Центральної та Східноєвропейської, Балканської, Кавказької, Дунайської чи Чорноморської, Балтійської, які, на його думку, за умови успішної реалізації могли б створити засадничі основи «загальноєвропейської унії». Визволені від національного гніту народи шляхом власної самостійності, за О. Бочковським, мали розвиватися у напрямі створення Сполучених Штатів Європи. Отже, учений підтримав і розвинув думку про створення майбутньої світової федерації шляхом цілковитої самостійності тогочасних недержавних європейських народів. Водночас він виокремив і той факт, що майбутнє міжнародно-державне і політичне співжиття суб'єктів Союзу народів повинно ґрунтуватися на принципі лише їхнього відносного суверенітету, коли частину свого суверенітету країни-учасники добровільно делегують союзним керівним органам. Повний суверенітет має стати атрибутом виключно найвищого органу Союзу народів, до складу якого входили представники усіх членів Союзу [4].

Реалізацію питання національних меншин О. Бочковський пов'язує з визвольною боротьбою, зазначивши, що традиційно війна та революція стали типовими засобами визвольної боротьби. Водночас світова громадськість намагалася віднайти й інші, не менш ефективні шляхи щодо вирішення національного питання, наприклад, цивілізованим дипломатичним способом. Післявоєнна дипломатія працювала над виробленням новітніх мирних засобів для врегулювання національних спорів. Так, були підписані численні «договори про ненапад», засновано Лігу Націй, яка мала виконувати функцію наддержавного судді у міжнародних спорах. На жаль, констатує О. Бочковський, значна частина держав усе ж не сприйняла нових принципів міжнародного права, побудованого на засадах обов'язкового мирового суду, ідеї роззброєння світу, а віддала перевагу революціям, війнам, мілітаризму, утиску та поневоленню національних меншин. Факти свідчили, що система міжнародного захисту національних меншин не була достатньою мірою наділена виконавчою силою, не мала системного і загального характеру, а здебільшого залежала від позиції і волі держави, до складу якої входили національні меншини.

О. Бочковський доволі виразно окреслив ті тенденції, які характеризували політичне життя європейських країн у міжвоєнний період: «...над Європою висить примара нової світової війни... демократичні держави уступають перед диктаторськими... в такій війні не буде переможців, бо вона фізично, коли не знищить, так здесятькує всіх, а економічно зруйнує весь світ на десятки років» [2, с. 63–64]. Це, на думку вченого, по-перше, засвідчило величезну політичну вагу питання національних меншин, самовизначення народів та розв'язання національних спорів шляхом порозуміння, по-друге, гостру потребу у радикальній реформі міжнародного права, яке на той момент, фактично, визнавало не націю, а державу. Обмірковуючи потребу перебудови міждержавних і міжнаціональних відносин, О. Бочковський пропонує підготувати та схвалити такий документ: «Декларація прав народів», який мав бути схвалений на вищому міжнародному рівні – Конгресі миру – і виконувати функцію збірника міжнародних правових норм, обов'язкових для усіх держав, країн і народів, з метою запобігти у майбутньому національним конфліктам, усунути стару міжнаціональну ворожнечу й узагалі розв'язати національні суперечки [4].

Отже, розглядаючи питання самовизначення націй, широку реалізацію прав національних меншин О. Бочковський трактував як початковий етап державної самостійності. Теоретик не лише проаналізував тогочасний стан міжетнічних і міждержавних відносин, а й запропонував цілу низку практичних порад щодо врегулювання національного питання з використанням світового досвіду. Погляди вченого цілковито відповідають сучасним уявленням про реалізацію та захист прав національних меншин в умовах демократичного режиму, правової держави і розвиненого громадянського суспільства. Теоретичні підходи О. Бочковського до вирішення міжнаціональних відносин не втратили своєї актуальності, а відтак можуть бути використані для виконання тих складних етнополітичних завдань, що стоять перед Україною на сучасному етапі її державного поступу.

1. Бочковський О. Боротьба народів за національне визволення / О. Бочковський. – Подєбради: Вид-во «Обрій», 1932. – 256 с.
2. Бочковський О. Наука про націю та її життя / О. Бочковський. – Нью Йорк: З.Д.А., 1958. – 79 с.
3. Бочковський О. Проблема національних меншостей / О. Бочковський // *Нова Україна: Безпартійний двотижневик громадського, культурного й економічного життя.* – Прага, 1922. – Ч. 16–18. – С. 1–6.
4. Гвань І. Прозріння Ольгерда Бочковського / І. Гвань. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayina-incognita/prozrinnya-olgerda-bochkovskogo>.
5. Дністрянський С. Нові проекти української конституції / С. Дністрянський // *Воля.* – Відень, 1920. – Т.4 – Ч.6. – С. 301–309.
6. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького; ред. кол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, Генеза, 1996. – 942 с.
7. Потульницький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В.А. Потульницький. – К.: Либідь, 1992. – 232 с.
8. Потульницький В.А. Теорія української політології: курс лекцій / В.А. Потульницький. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.

УДК: 334.73(477):316.3

Сергій Шкірчак

Чорноморський державний університет імені Петра Могили

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ ЯК ЕЛЕМЕНТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ ст.

© Шкірчак С., 2013

Розглянуто проблему кооперативного руху як елемента громадянського суспільства в українській суспільно-політичній думці першої чверті ХХ ст. Визначено основні віхи еволюції ідеології кооперативного руху. Значну увагу приділено розгляду цієї проблеми в ідеології українського націонал-комунізму.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, громадянське суспільство, українська суспільно-політична думка, український націонал-комунізм.

COOPERATIVE MOVEMENT AS AN ELEMENT OF CIVIL SOCIETY IN THE HISTORY OF UKRAINIAN SOCIAL AND POLITICAL THOUGHT OF THE FIRST QUARTER OF THE XX CENTURY

© Shkirchak S., 2013

The article deals with the problem of the cooperative movement as an institute of civil society in the Ukrainian social and political thought of the first quarter of the XX th century. The author focuses on the consideration of this problem in the ideology of Ukrainian national communism and identifies the main stages in the evolution of cooperative movement ideology.

Key words: cooperation, cooperative movement, civil society, the Ukrainian social and political thought, Ukrainian national communism.

Актуальність розгляду цієї теми пов'язана з тим, що кооперативний рух на межі ХІХ і ХХ ст. набув чималої популярності на теренах України. Діяльність кооперативів цих самоорганізаційних об'єднань громадян не обмежувалася лише економічною сферою. Вони здійснювали значний вплив на суспільне життя шляхом культурно-просвітницької, меценатської та іншої спорідненої